

„[...] każdy bowiem człowiek umysłowo nieupośledzony, skoro się raz nauczy chronić od jadowitości żądła i jakotako z pszczołami zapozna, musi je pokochać”¹.

ROMAN TOMASZEWSKI

Nie tylko Dzierżon: wprowadzenie do bibliografii piśmiennictwa pszczelniczego na Śląsku²

STRESZCZENIE. Zadaniem artykułu jest ukazanie dorobku piśmiennictwa pszczelniczego na Śląsku. Pretekstem do poruszenia tego tematu jest przypadająca w 2011 roku dwusetna rocznica urodzin wybitnego pszczelarza Jana Dzierżona. Osoba i dokonania najsłynniejszego chyba w świecie Ślązaka do tego stopnia zdominowały historię pszczelarstwa tego regionu, że właściwie bardzo niewiele mówi się o dorobku innych działających aktywnie śląskich pszczelarzach praktykach i publicystach. Tymczasem dorobek ten jest imponujący. W części pierwszej artykułu przypomniano Nickela Jacoba ze Szprotawy, autora pierwszej wydanej na Śląsku książki pszczelarskiej, uznanego jednocześnie za ojca niemieckiej bibliografii pszczelarskiej. Wśród pionierów niemieckiej literatury fachowej dotyczącej pszczół znajduje się też Johann Coler ze Złotoryi. W XVIII wieku swą działalność praktyczną i publicystyczną w znacznej mierze związali ze Śląskiem Łużyczanin Adam Gottlieb Schirach i Niemiec Johann Riem. W dziełach innych autorów z zakresu gospodarstwa wiejskiego pojawiają się również fragmenty poświęcone pszczelarstwu. Dorobek

¹ K. Krasicki, *Dzierżon (Jan książdz)*, w: *Encyklopedia rolnictwa*, t. 2, Warszawa 1874, s. 249. Kazimierz Krasicki, doktor, znany w środowisku polskich pszczelarzy XIX wieku praktyk i publicysta, redaktor wydawanego w Gnieźnie w latach 1881–1883 „Pszczelarza”.

² W artykule będą występowały dwa terminy traktowane często niesłusznie jako synonimy: pszczelarstwo i pszczelnictwo. W literaturze fachowej termin pszczelarstwo rozumiany jest jako działalność praktyczna w zakresie chowu i hodowli pszczół. Pszczelnictwo jest pojęciem szerszym, obejmującym całokształt tematyki związanej z pszczołami: ich biologię, choroby i szkodniki, bazę pożytkową, produkty pszczele i ich wykorzystanie, prace hodowlane, a także historię pszczelarstwa.

swych poprzedników wzbogacił i swą działalnością rozświetlił śląskie pszczelarstwo książd dr Jan Dzierżon, odkrywca partenogenezy, konstruktor nowoczesnego ula, autor licznych publikacji. „Księżu pszczół” poświęcona została druga część artykułu. Przedstawiono w niej pokrótce jego życie i działalność, dzieje walki o uznanie teorii partenogenezy, ogromny dorobek publicystyczny. Wskazano jednocześnie na brak opracowania pełnej bibliografii podmiotowej. Dzierżon był wydawcą jednego z pierwszych na Śląsku czasopism pszczelarskich. Dorobek śląskiego czasopiśmiennictwa pszczelarskiego jest bogaty i dziwi fakt, że właściwie w bardzo małym dotychczas stopniu został poznany. Część trzecią poświęcono niemieckim i polskim czasopismom pszczelarskim wydawanym na Śląsku. Uwzględniono tutaj tytuły samoistne oraz dodatki. W podsumowaniu wykazano, że we wszystkich obszarach bibliografia piśmiennictwa śląskiego wymaga kompleksowego rozpoznania. Stan opracowania piśmiennictwa pszczelarskiego na Śląsku stanowi w pewnej mierze odbicie stanu bibliografii tego zagadnienia na ziemiach polskich.

SŁOWA KLUCZOWE: pszczelnictwo, pszczelarze, Śląsk, literatura pszczelarska, Jan Dzierżon, Nickel Jacob, Johann Coler, Johann Riem, czasopisma.

W roku 2011 przypada dwusetna rocznica urodzin Jana Dzierżona, najwybitniejszego pszczelarza Europy XIX wieku. Kolejne rocznice urodzin lub śmierci „Księcia pszczół” zawsze były i nadal będą okazją do przypomnienia tej postaci, do okolicznościowych imprez i publikacji. Większość z nich będzie powtarzała to samo, zakodowane niejako w środowisku pszczelarzy spojrzenie na osobę Dzierżona, na jego życie oraz dokonania. Dlatego między innymi warto w tym opracowaniu odejść nieco od schematu i, z jednej strony, na łamach czasopisma bibliologicznego przybliżyć sylwetkę wielkiego pszczelarza, z drugiej zaś, pokazać, że sam Dzierżon to nie całe śląskie pszczelarstwo. Dorobek śląskiego pszczelarstwa pokazany zostanie przez pryzmat literatury tego regionu. Okazja jest dobra jeszcze z dwóch innych powodów. Pierwszym jest fakt, że z dziedziny pszczelnictwa Polska Bibliografia Bibliologiczna, dostępna w internecie na stronie Biblioteki Narodowej, odnotowuje w okresie od 1995 roku zaledwie dwie publikacje³. Drugim powodem jest zaś próba nadrobienia zaniedbań w zakresie kompleksowego opracowania bibliografii śląskiego pszczelnictwa⁴. Ze względu na bogactwo problematyki niniejsze omówienie może jednak mieć charakter jedynie wstępu do całości zagadnienia.

³ R. Tomaszewski, *O bibliografii pszczelnictwa polskiego*, „Biblioteka” 2008, nr 12, s. 29–53; L. Karłowicz, *Z dziejów oświaty pszczelarskiej w Polsce*, Lublin 1993.

⁴ Pomijając liczne prace poświęcone Janowi Dzierżonowi, którego osoba i dokonania całkowicie zdominowały śląskie pszczelarstwo, wrywkowe informacje na temat śląskiego piśmiennictwa pszczelniczego znajdują się głównie w niemieckich, rzadziej w polskich, opracowaniach. Tutaj na szczególne wyróżnienie zasługują publikacje:

Nickel (Nikiel) Jacob ze Szprotawy ojcem niemieckiej literatury pszczelarskiej

W roku 1568 w Zgorzelcu u Ambrosiusa Fritzcha wydana została pierwsza niemiecka książka o pszczołach: *Gründlicher Unterricht von den Bienen und ihrer Wartung, in Glogischen Fürstenthumb, aus wahrer Erfahrung zusammen geragen von Nickel Jacob, Mitbürger zur Sprottau* (Gruntowna nauka o pszczołach i ich pielęgnacji, w księstwie głogowskim, z własnego doświadczenia ułożona przez Nickela Jacoba, mieszczanina ze Szprotawy). Traktat ten, pełniący z założenia funkcję podręcznika, jest prawdopodobnie pierwszą książką w nowożytnej Europie w całości poświęconą pszczelarstwu, opartą na praktycznej, współczesnej wiedzy jej autora, a nie jedynie na przekazach pochodzących z kręgu śródziemnomorskiego⁵ (il. 1). Jej twórca, Nickel Jacob, urodził się w 1505 roku w Szprotawie⁶. Wyuczył się zawodu kuśnierza, po czym w 1531 roku wyjechał na Morawy. Po powrocie do Szprotawy ożenił się z panną z zamożnej rodziny mieszczańskiej. W 1564 roku figurował w aktach miejskich jako rzemieślnik kuśnierz, ale majątku dorobił się na handlu ziemią. W późniejszych latach wybrał się na wędrowkę po Pomorzu, Meklemburgii i Morawach. Zmarł w 1576 roku. *Gründlicher Unterricht von den Bienen...* napisał na prośbę radnych miast: Głogowa, Góry Śląskiej, Koźuchowa, Szprotawy, Świebodzic i Zielonej Góry. Świadczy to

F. Pax, *Bibliographie der Schlesischen Zoologie*, t. 1–3, Breslau (Wrocław) 1930, 1935, 1957 (t. 3 wydany przez PWN już pod polskim tytułem *Bibliografia zoologii Śląska*); L. Dubiel, *Hodowla pszczół na Górnym Śląsku w perspektywie historycznej*, „Opolski Rocznik Muzealny” R. 3, 1968, s. 213–272; idem, *Bartnictwo i pszczelarstwo na Górnym Śląsku od XVIII do XX wieku*, Gliwice 2003.

⁵ W Europie średniowiecznej znane były greckie pisma o pszczołach (m.in. Arystotelesa) tłumaczone na język arabski, z tego na łacinę, a później szeroko rozpowszechniane. Wiele na temat pszczół i pszczelarstwa napisali autorzy rzymscy, m.in. Varro, Wergiliusz, Columella, Pliniusz, Aelian czy Palladius. W 1513 roku Gabriel Alonso de Herrera z Hiszpanii opublikował zbiór pism autorów greckich i rzymskich z zakresu rolnictwa – tom piąty poświęcony był pszczołom. Wiedza starożytnych była tak silnie zakorzeniona, że jeszcze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, w których wykładano również pszczelarstwo, za podręcznik obok *Oeconomiki generalnej ziemiańskiej* Haura służyła *De re rustica* Columelli. W dużej mierze z tej wiedzy czerpał również informację Piotr Crescentyn z Bolonii, który w XIII wieku napisał znany w Europie i tłumaczony na kilka języków, w tym również po raz pierwszy w 1549 roku, a po wtóre w 1571 roku na polski, traktat poświęcony wszystkim działom gospodarstwa *Ruralium commodorum libri XII*. W księdze dziesiątej tego dzieła dwanaście rozdziałów poświęconych jest pszczelarstwu.

⁶ Niejednolita na przestrzeni czasu pisownia spowodowała, że obecnie można znaleźć Jacoba pod kilkoma hasłami osobowymi: Nickel Jacob, Nikol Jacob, Nicolaus Jacob, Nicolaus Jacobi i innymi.

Il. 1. Ilustracja z dzieła Nickela Jacoba
 Źródło: S. Mazak, *Ta książka powstała na Śląsku i opisuje śląskie pszczelarstwo* („Pszczelarstwo” 1969, nr 7–8, s. 25)

o tym, że Jacob musiał być sławnym pszczelarzem, oraz o znaczeniu, jakie przypisywano na Śląsku rozwojowi pszczelarstwa⁷.

Jacob w swym podręczniku pisze nie tylko o przydomowej gospodarce pasiecznej, ale również o pszczołach i ulach w lasach i w puszczech (czyli o bartnictwie). Właściwie nie ma zagadnienia, któremu nie poświęciłby uwagi. Daje praktyczne rady o tym, jak kupować, przewozić i pielęgnować pszczoły. Wspomina o wyrobie uli, ich urządzeniu, sprzętach koniecznych do pracy przy nich. Poleca rośliny miododajne, które warto siać w ogrodach. Wiele miejsca poświęca walce z chorobami pszczół.

Jacob miał zadziwiającą na tamte czasy wiedzę o pszczołach. Najlepszym komentarzem do jego umiejętności jest uwaga pochodząca z korespondencji między dwoma wybitnymi naturalistami i pszczelarzami, Bonnetem i Huberem, stwierdzająca, że Jacob wraz ze swym synem „wyczyniał [z pszczołami – R.T.] mistrzowskie rzeczy”⁸. Znaleźli się też

⁷ F. Matuszkiewicz, *Nickel Jacob aus Sprottau, der Altmeister der schlesischen Bienenkunde*, Sprottau 1933.

⁸ J. Riem, *Neue Beobachtungen über die Bienen: in Briefen an Herrn Carl Bonnet von Franz Huberin*, Dresden 1793, s. 200.

niemieccy pszczelarze, którzy, uznając Jacoba za swego mistrza, usiłowali rozpowszechnić w całym kraju jego zasady utrzymania pszczół⁹.

Gründlicher Unterricht von den Bienen... doczekała się wielu wydań (1568, 1586, 1593, 1601, 1650, 1653, 1661, 1680, 1702, 1773)¹⁰, ale trzy pierwsze (wszystkie u Fritzcha) musiały być od początku wielką rzadkością. Baron von Berlepsch powołuje się na wydanie z 1601 roku (wydał Johann Rhambaw w Zgorzelcu, pod zmienionym już tytułem: *Gründlicher und nützlicher Unterricht von Wartunge der Bienen: aus wahrer Erfahrung zusam[m]en getragen*)¹¹, natomiast znane obecnie najstarsze egzemplarze pochodzą z roku 1593¹². Heinrich Hoffmann, omawiając szczegółowo podręcznik Jacoba, pisze, że książka opublikowana w 1568 roku była wymieniana przez autorów dzieł rolniczych XVII i XVIII wieku, „wydaje się jednak, że nikt jej nie widział”¹³. Ostatnia uwaga dotyczy również samego Hoffmanna, który chyba na podstawie jakiegoś, sobie znanego, późniejszego wydania informuje o jej objętości (56 kart) oraz o tym, że napisana była językiem bardzo prostym i naiwnym. Wraz z kolejnymi wydaniem zmieniała się jej objętość i poddawana była korektom językowym.

Pszczelarstwo musiało mieć na Śląsku duże znaczenie, skoro poświęcił mu sporo uwagi Mikołaj Henel (Henelius), geograf, autor *Silesiographii*, jednego z najdawniejszych opisów geograficznych Śląska, wydanego

⁹ Dzieło Jacoba – znacznie poszerzone – wydał w 1614 roku Casper Höfler: *Die rechte Bienen-Kunst: Aus bewehrter Erfahrung zusammen geschrieben Daraus ein fleissiger Haushalter gründlich erlernen kan wie er eine Bienenzucht zulegen... könne. Beyland zum Theil für 46. Jahr von Nicolao Jacob Schlesiern publicirt*, a następnie Christoph Schrotch w 1659 roku (kolejne wydania w latach 1660 i 1700). Zarówno Höfler, jak i Schrotch wydawali w Lipsku, ale wyraźnie podkreślali śląskość prekursora. „Ta książka właściwie nie zrodziła się na podłożu tego kraju i każdy łatwo pozna, że autor był wychowankiem i mieszkańcem Śląska. W rzeczywistości nie dla Saksończyków, ale dla swoich Ślązaków mógł napisać naukę o pszczolach” – pisał Schrotch w: *M. Caspari Höflers/ P.L. Rechte Bienen-Kunst aus Nicol. Jacobi Schlesiens/ weyland 1568 publicirten Tractat...*, Leipzig 1660, cyt. za: S. Mazak, *Ta książka powstała na Śląsku i opisuje śląskie pszczelarstwo*, „Pszczelarstwo” 1969, nr 7–8, s. 24–25. Do grona uczniów Jacoba zalicza się też lekarza Martina Johna, który w 1684 roku w Lauban opublikował pracę *Ein Neu Bienen-Büchel*.

¹⁰ S. Mazak, *Ta książka...*, s. 24.

¹¹ A. von Berlepsch, „Leitfaden für den Unterricht in Theorie und Praxis einer rationalen Bienenzucht” von A. Schmid, G. Kleine [recenzja], „Bienen-Zeitung” 1865, nr 11, s. 135.

¹² Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz; Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek.

¹³ H. Hoffmann, *Das erste deutsche Buch über Bienenzucht von einem Schlesier*, „Monatsschrift von und für Schlesien” 1829, t. 1, s. 84–87.

w 1613 roku. Henelius szeroko opisuje rodzime pasiecznictwo i bartnictwo z zaznaczeniem, że produkcja miodu nie zaspokaja miejscowych potrzeb. W rezultacie konieczny był import, głównie z Polski, a nawet z Litwy. Sprowadzany w surowej postaci miód poddawany był dalszej przeróbce¹⁴.

Prekursorami niemieckiej literatury pszczelarskiej byli: wspomniany już Nickel Jacob, dalej A. von Eldingen, którego praca *Warhafftiger Bericht wie die Immen oder Bienen* z 1573 roku, przechowywana w Bibliotece Uniwersyteckiej w Kilonii, jest obecnie najstarszą zachowaną drukowaną książką pszczelarską w języku niemieckim, proboszcz Andreas Picus z Beilstein koło Heilbronn, autor traktatu *Ein Büchlein oder Tractetlein von den Ihmen* (Tübingen 1594), oraz kolejny w tym gronie Ślązak, Johann Coler.

Coler urodził się w 1566 roku w Zagrodnie koło Złotoryi. Studia teologiczne odbył w Wittemberdze i Frankfurcie nad Odrą. Po ich ukończeniu pracował jako kaznodzieja protestancki w Doberau i Parchim w Meklemburgii, gdzie zmarł w 1639 roku. Dla podkreślenia pochodzenia do jego nazwiska często dodawano przydomek Aureo-Montanus Silesius. Coler zdobył sławę jako autor dzieła z zakresu gospodarstwa wiejskiego, które doczekało się licznych wydań w XVII i na początku XVIII wieku. Ogólnie rzecz biorąc, praca Colera składa się z ośmiu części: *Calendarium oeconomicum et perpetuum...* (Wittemberg 1591), wydanej w latach 1593–1601 w sześciu częściach książki *Oeconomia oder Hausbuch* i opublikowanego w 1606 roku *Calendarium 2*. Do roku 1711 ukazały się dwa samodzielne wydania *Calendarium* i około dwanaście wydań *Oeconomii...*, od wydania trzeciego łączonej z kalendarzem, przy czym dokonywane były dość liczne i swobodne zmiany na kartach tytułowych. Na Śląsku dzieła Colera były bardzo popularne i śląscy pisarze rolniczy powoływali się na nie jeszcze w XVIII wieku¹⁵.

Obok Abrahama von Thumbshirna, Coler zaliczany jest do tych niemieckich pisarzy przełomu XVI i XVII wieku, w których dziełach należy się dopatrywać początków tzw. Hausväterliteratur¹⁶. Nie była to literatura rolnicza w obecnym znaczeniu, lecz stanowiła nawiązanie do klasycznego

¹⁴ J. Janczak, *Mikołaj Henelius jako geograf Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1958, nr 2, s. 217.

¹⁵ S. Ingłot, *Śląska literatura rolnicza i czasopisma od XVI–XVIII w. jako źródła do dziejów wsi i rolnictwa*, „Lud” 1960, t. 46, s. 138–139.

¹⁶ Szczytowym osiągnięciem Hausväterliteratur jest dzieło Wolfa Helmharda von Hochberga *Georgica curiosa aucta*, wydane w Norymberdze w 1682 roku, później pięciokrotnie wznawiane.

wzoru antycznej książki rolniczej¹⁷. Zakres tematyczny tej literatury był bardzo szeroki. Miała dostarczać wiedzę ze wszystkich działów gospodarstwa wiejskiego, tzn. upraw polowych, ogrodnictwa, sadownictwa, pielęgnacji łąk i pastwisk, gospodarki leśnej i stawowej, hodowli zwierząt oraz myślistwa. Sporo miejsca zajmują nauki o leczeniu chorób i recepty na leki, a więc wiadomości z zakresu medycyny i weterynarii. Literaturę tego typu uznaje się także za prekursorkę dzisiejszej książki kucharskiej, ponieważ często zawierała zbiory przepisów kulinarnych. Zestawienia obowiązków poszczególnych członków gospodarstwa oraz wiadomości z zakresu rachunkowości przynosiły wytyczne w sprawie zarządzania finansami¹⁸. Uwzględniano w tych książkach także pszczelarstwo.

Informacje poświęcone pszczołom oraz wykorzystaniu ich produktów są rozrzucone w wielu miejscach dzieła Colera, jest też w nim zawarty osobny fragment dotyczący tylko tego zagadnienia¹⁹. Na jego podstawie w roku 1611 u Paula Helwiga w Wittemberdze wydana została samoistnie książka dla pszczelarzy *Nützlicher bericht von den Bienen oder Im[m]en*. Ze wstępu można dowiedzieć się, że wiadomości potrzebne do jej napisania Coler czerpał nie tylko z dzieł autorów starożytnych, czy też Crescentyna, ale również od Nickela Jacoba.

Do końca XVIII wieku śląska literatura rolnicza doczekała się innych ważnych dzieł omawiających całokształt gospodarstwa wiejskiego²⁰, z których kilka mogłoby znaleźć miejsce w bibliotece ówczesnego pszczelarza. Szczególnie warto wymienić anonimowy traktat rolniczy, napisany jeszcze w duchu Hausväterliteratur, zatytułowany *Kurz abgefaßtes schlesisches Wirtschafts-Buch* (Breslau–Liegnitz (Wrocław–Legnica) 1700; kolejne wydania: 1712, 1725, 1750). Praca ta daje obraz gospodarki folwarcznej na Śląsku. Wspomina się w niej o pasiekach dworskich, barciach leśnych

¹⁷ „Hausvater” to po prostu łaciński „pater familias” – nie tylko pan domu, głowa rodziny, ale też pan majątku, przełożony wszystkich członków gospodarstwa domowego.

¹⁸ S. Ingot, op.cit., s. 138–139.

¹⁹ Na podstawie wydania z 1627 roku: M. Johannis Coleri, Aureo-Montani Silesii, *Calendarium Perpetuum, Et Sex Libri Oeconomici De Re Familiari, Hortensi, Rustica, Pecuarina, Venatoria, & Madicamentaria/ Das ist: Ein stetswehrender Calender, auch sechs nothwendige und ganz nützliche Haußbücher: Vor allerley Kauff- und Handelsleute: Als: Haußväter, Gärtner, Ackerleute, Viehhändler, Jäger.../ Oeconomia, oder Haußbuch* stwierdzamy, że dzieło to było zbudowane z kalendarza oraz wielu ksiąg podzielonych na części tematyczne. W księdze trzynastej strony od 533 do 579 są w całości poświęcone pszczelarstwu (*Von Bienen*), przy czym dodatkowo w innych miejscach tej książki znajdujemy wiele odnośników do pszczoł i ich produktów.

²⁰ S. Ingot, op.cit., s. 135–154.

należących do dworu oraz o pasiekach ogrodowych²¹. Pewne uwagi o pszczołach wypowiadał też syn chłopca śląskiego, Jan Jerzy Leopoldt, autor książki będącej systematycznym podręcznikiem wiedzy rolniczej nowszego typu: *Nützliche und auf die Erfahrung gegründete Einleitung zu der Landwirthschaft* (Sorau 1750). Leopoldt, jako administrator majątków, pisał, opierając się na własnym doświadczeniu i postępowych podstawach. Jego książka reprezentowała na swój czas doskonały poziom, ilustrowała przy tym stosunki rolnicze panujące na Śląsku.

W drugiej połowie XVIII wieku ogromny wpływ na rozwój pszczelarstwa na Śląsku wywarło dwóch ludzi, którzy swoją działalność w znacznej mierze związali z tym regionem. Byli to Łużyczanin Šěrach i Niemiec Riem.

Hadam Bohuchwał Šěrach, znany bardziej jako Adam Gottlieb Schirach (1724–1773), ukończył teologię na uniwersytecie w Lipsku, a następnie był pastorem w Budziszynku. Zasłynął jako wybitny badacz życia pszczół, organizator Stowarzyszenia Gospodarczo-Pszczelarskiego (Oberlausitze Oeconomische Bienengesellschaft), które zrzeszało pszczelarzy z całej środkowej Europy oraz Anglii, Francji i Rosji (pierwsze posiedzenie odbyło się 12 lutego 1766 roku), redaktor biuletynu tego stowarzyszenia „*Abhandlungen und Erfahrungen der Oeconomische Bienengesellschaft in der Oberlausitz*”, wydawanego w latach 1766–1769²². Schirach opublikował pięć niezmiernie ważnych i popularnych podręczników pszczelarskich, m.in. w 1774 roku we Wrocławiu *Die Waldbienenzucht*. W pracy tej szczegółowo opisał bartnictwo na różnych terenach niemieckich, głównie łużyckie, niewielką wzmiankę poświęcił bartnictwu śląskiemu.

²¹ Ludwik Dubiel (*Bartnictwo...*, s. 13) z tego typu literatury wymienia również dość rozpowszechnioną na Śląsku książkę ogrodniczą nieznanego autora *Gut befunderer Garten-Buch. Item von Bienen und Tauben*, wydaną ponoć we Wrocławiu w 1718 roku, „zawierającą instrukcje i wskazówki do prowadzenia ogrodu, pasieki, hodowli gołębi itp. W odniesieniu do pasiecznictwa zawiera ona nieco ciekawych materiałów zwłaszcza dotyczących pracy w pasiece, rójki, korzystania z miodu itp.”. Informacja ta jest niejasna, ponieważ prawidłowy tytuł tej książki brzmi *Gut befundenes Gartenbuch, item von Bienen und Tauben* i wydana została prawdopodobnie w 1730 roku (tak: G.R. Boehmers, *Systematisch-Literarisches Handbuch der Naturgeschichte...*, t. 2, cz. 2, Leipzig 1786, s. 286). Katalogi bibliotek niemieckich wykazują wydanie z 1788 roku. Oczywiście mogła być znana na Śląsku, ale nie znajduję informacji o miejscu jej wydania.

²² Od założenia stowarzyszenia datuje się międzynarodowa współpraca pszczelarzy. Jego zadaniem było organizowanie opieki nad pszczelarstwem, informowanie o wynikach doświadczeń, konsultowanie i odbywanie zebrań. Powołanie stowarzyszenia zapoczątkowało jednocześnie bogatą w przyszłości działalność organizacji pszczelarzy na Śląsku.

Johann Riem pochodził z Frankenthal nad Renem, gdzie urodził się w 1739 roku. Wyuczył się sztuki aptekarskiej i pracował jako aptekarz w Kaiserslautern. Od wczesnej młodości bardzo interesował się rolnictwem i pszczelarstwem, co zaowocowało nagrodą przyznaną w 1767 roku przez Akademię Umiejętności w Mannheim za „najlepszą pielęgnację pszczół”. Rok później założył Towarzystwo Pszczelne, w 1769 roku podniesione do rangi Towarzystwa Fizyczno-Ekonomicznego (*Physikalisch-Oekonomische Gesellschaft*). W 1774 roku opuścił ojczyznę i udał się do państwa pruskiego, gdzie najpierw przebywał w Berlinie, a następnie na Śląsku objął w dzierżawę dużą posiadłość leśną na terenie obecnej gminy Przedmoście w powiecie średzkim. Przeprowadzał tam doświadczenia rolnicze i pszczelarskie, które przyniosły mu sławę badacza i reformatora pszczelarstwa.

W 1776 roku Riem, jako najlepszy pszczelarz na Śląsku, został powołany na stanowisko inspektora nad śląskimi pszczelnikami. Celem dokonania inspekcji mającej ocenić możliwości rozwoju pszczelarstwa na tym terenie objechał Górny Śląsk. Zachowały się urywki sprawozdania z tej podróży²³. Riem uczestniczył w pracach powstałego w 1777 roku w Opolu Akcyjnego Towarzystwa Pszczelarskiego²⁴. W 1785 roku opuścił Śląsk i objął nowe obowiązki w Dreźnie, gdzie zmarł w 1807 roku. Był członkiem wielu towarzystw, za swe osiągnięcia otrzymywał nagrody i wyróżnienia (np. w 1783 roku Cesarskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Petersburgu), ale największy podziw budzi jego ogromny dorobek publicystyczny poświęcony rolnictwu i zagadnieniom pokrewnym. Znaczna jego część była powiązana bezpośrednio ze Śląskiem. W zakresie pszczelarstwa należy wymienić:

- *Physikalisch-ökonomische Bienenbibliothek*, kilkutomowe wydawnictwo będące zbiorem wybranych traktatów pszczelarskich i wyczerpujących recenzji na temat starszych i nowszych książek, ukazujące się we Wrocławiu pod redakcją Riema w latach 1776–1778,
- *Dießmal Schlesien, Cleve, Sachsen, Pfalz und die Schweiz betreffend*, Breslau (Wrocław) 1777 (w ramach *Physikalisch-ökonomische Bienenbibliothek*),
- *Geprüfte Grundsätze der schlesischen Bienenpflege*, Breslau (Wrocław) 1778 (suplement do poprzedniej publikacji, utrzymany w interesującej konwencji dialogu dwóch dyskutantów; na zakończenie załączony kalendarz sezonowych prac pasiecznych, dostosowany do śląskich warunków klimatycznych),

²³ K. Fleischer, *Über den Stand der Bienenzucht in Oberschlesien im Jahre 1776. Aus einem Bericht des Johann Riem*, „Der Oberschlesier” 1931, nr 10, s. 576–579.

²⁴ L. Dubiel, *Bartrnictwo...*, s. 29.

- *Des Johann Riem's zweyte Bekroente Preisschrift über die Bienen und deren Pflege in verbesserten Klotzbeuten, Kaesten und Koerben zum bessten der evangelischen Schulanstalt zu Grotkau in Schlesien, vom Verfasser vermehret herausgegeben, Dresden 1786*²⁵.

Silnie zakorzeniony na Śląsku system feudalny stawiał poważne bariery nowemu rolnictwu, które za przykładem Anglii i Niderlandów rozprzestrzeniało się stopniowo w Europie. Mimo zachowania ekstensywnego charakteru poziom gospodarki rolnej na Śląsku drugiej połowy XVIII wieku nie ustępował jednak innym regionom środkowo-europejskim. Poważne zaniedbania dotyczyły natomiast pszczelarstwa, które wraz ze stopniowym upadkiem bartnictwa ograniczało się w dużej mierze do gospodarki przydomowej w ulach kładowych, a metody „chodzenia wokół pszczół” pełne były przesądów i zacofania. Taki stan poważnie niepokoił władze pruskie, które po zagarnięciu Śląska w XVIII wieku podejmowały próby podniesienia stanu gospodarki pszczelarskiej²⁶. „Odpowiednie czynniki rządowe starały się wszelkimi środkami popierać i propagować jego [pszczelarstwa – R.T.] rozwój. Wyznaczono nawet w tym celu specjalne nagrody i premie”²⁷. Liczne edykty królewskie w sprawie rodzajów uli, gospodarki pasiecznej i bartniczej oraz

²⁵ Prace Riema zachowują nieprzemijającą wartość historyczną, czego dowodem może być liczący 518 stron reprint trzech tomów *Physikalisch-ökonomische Bienenbibliothek*, wydany przez Nabu Press w 2010 roku. W tym samym roku wydawnictwo Kessinger Publishing, LLC wydało reprint *Gepüfte Grundsätze der schlesischen Bienenpflege*, a rok wcześniej *Des Johann Riem's zweyte Bekroente Preisschrift über die Bienen...*

²⁶ Zagarnięcie Śląska przez Prusy nastąpiło w 1741 roku. Ostatecznie i niekwestionowanie stał się on nową prowincją po wojnie siedmioletniej (1756–1763).

²⁷ J. Janczak, *Rozmieszczenie produkcji roślinnej i zwierzęcej na Śląsku na przełomie XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1964, s. 120. W tym okresie rozwój pszczelarstwa był przedmiotem szczególnej troski nie tylko władz pruskich. W 1769 roku przy dworze cesarzowej Marii Teresy w Wiedniu zorganizowano szkołę pszczelarską, w której pierwszym nauczycielem został genialny obserwator życia pszczół Słoweniec Anton Janša. W 1775 roku cesarzowa wydała słynny patent pszczelarski, potwierdzany przez jej następców, który m.in. ustanawiał, że każdy pasiecznik może pobierać w szkole pszczelarskiej bezpłatnie naukę teoretyczną i praktyczną. Na przełomie XVIII i XIX wieku istniała we Lwowie szkoła pszczelarska założona przez Marcina Kuralta. W 1805 roku na wniosek jej założyciela cesarz Franciszek I upaństwowił szkołę i od tej pory ją dofinansowywał. Uczono w niej w językach: polskim, niemieckim, francuskim i po łacinie. Szkołę tę ukończyło około 200 uczniów, a wśród nich prekursor polskiego i rosyjskiego nowoczesnego pszczelarstwa Mikołaj Witwicki. Oprócz rolnictwa i ogrodnictwa nie zaniedbywano też tej dziedziny w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. Pszczelarstwa nauczano w szkołach: toruńskiej, kaliskiej i rawskiej.

woskiem stały się podstawą wielu zarządzeń ministrów pruskich²⁸. Mimo tych starań od początku XIX wieku obserwuje się dalszy spadek liczby pni pszczelich. Towarzyszy temu niezbyt bogaty dorobek śląskiej literatury specjalistycznej. Z prac wydanych w pierwszej połowie XIX wieku na Śląsku dzieła jedynie trzech autorów znalazły szerszy wydźwięk:

- B.G. Ruprecht, *Anleitung zur Behandlung der Bienen, mit besonderer Rücksicht für Schlesien: herausgegeben von...*, Breslau (Wrocław) 1819 (na blisko 260 stronach tej książki autor dostarczył instrukcji dotyczących leczenia chorób pszczół, ze szczególnym uwzględnieniem warunków panujących na Śląsku),
- J.Th.Ch. Ratzeburg, *Untersuchungen des Geschlechts – Zustandes bei den sogenannten Neutris der Bienen und über die Verwandtschaft derselben mit den Königinnen*, Breslau (Wrocław) 1833²⁹,
- pierwsze publikacje Jana Dzierżona zapoczątkowujące nową erę w światowym pszczelarstwie.

Jan Dzierżon

11 stycznia 1811 roku w Łowkowicach pod Kluczborkiem urodził się Jan Dzierżon, syn dziedzicznego sołtysa Szymona i Marii z domu Jantos, przysły ksiądz, doktor honoris causa Uniwersytetu Monachijskiego, odkrywca partenogenezy u pszczół, autor kilku książek i licznych artykułów (il. 2).

Do dziesiątego roku życia Dzierżon uczęszczał do miejscowej szkoły, następnie przez rok do szkoły w Buczynie. Gimnazjum św. Macieja i uniwersyteckie studia teologiczne ukończył we Wrocławiu. Na wszystkich etapach edukacji wyróżniał się celującymi ocenami, a szczególne zdolności wykazywał do nauk ścisłych. Wyświęcony na księdza 16 marca 1834 roku, pełnił powinności kapłańskie do lipca 1835 roku w Siołkowicach, skąd na własną prośbę został powołany na nieobsadzone probostwo w Karłowicach koło Brzegu. Po przybyciu do Karłowic

²⁸ Zbiór tych edyktów zawierają rejestry wydane w 1790 roku we Wrocławiu przez W.G. Korna, *Register über die Sammlung aller in dem souverainen Herzogtum Schlesien und der demselben incorporirten Grafschatz Glatz während der glorwürdigsten Regierung Friedrichs II Königs von Preussen von Jahr 1740 bis Ende Augusts 1786 in der Finanz und Policey Sachen ergangenen Ordnungen Edicte, Mandate, Rescripte etc.*

²⁹ Julius Theodor Christian Ratzeburg (1801–1871), wybitny niemiecki zoolog, botanik, entomolog i leśnik, założyciel entomologii leśnej.

Il. 2. Ksiądz Jan Dzierżon, wizerunek autorstwa Aleksandra Regulskiego zamieszczony w „Tygodniku Ilustrowanym” (1871, nr 167, s. 117)

zabrał się aktywnie za propagowanie nowoczesnych metod pracy na roli wśród ludności ubogiej parafii, zachęcał do zakładania sadów i hodowli pszczół. To właśnie dzięki założonej przez siebie pasiece zdobył w przyszłości światową sławę jako wybitny znawca pszczół. W 1837 roku wpadł na pomysł urządzenia zmodernizowanego ula kłodowego, z którego mógł swobodnie wyjmować plastry. Stopniowo zaczął budować ule szafkowe, własnej konstrukcji, w różnych odmianach. Nowatorska budowa ula rozbieralnego o ruchomych plastrach szeroko rozpowszechniła się w całej Europie i stała się pierwszą z przyczyn światowej sławy Dzierżona.

Jeszcze podczas pobytu w Siołkowicach Dzierżon dokonał niezmiernie ważnych obserwacji, które poparte dalszymi doświadczeniami i dogłębną znajomością literatury fachowej doprowadziły z czasem do opublikowania teorii dzieworództwa (partenogenezy) u pszczół. To bardzo skomplikowane biologicznie zjawisko polega na wylęganiu się żywych pszczół z niezapłodnionych jajek matki rodu. Dzierżon udowodnił, że unasienniona pszczoła matka (królowa) składa dwa rodzaje jaj: zapłodnione, z których zależnie od późniejszego karmienia rozwijają się robotnice i matki, oraz niezapłodnione, z których lęgną się samce – trutnie. Wyniki obserwacji opublikował dopiero po dziesięciu latach intensywnej

pracy badawczej, praktycznie równocześnie na łamach dwóch czasopism bawarskich: wychodzącego w Eichstädt pszczelarzkiego „Bienenzeitung” oraz propagującego ogrodnictwo tygodnika „Vereinigte Frauendorfer Blätter”. W numerach 11 i 12 pierwszego rocznika z 1845 roku „Bienenzeitung” wydrukowany został w dwóch częściach artykuł *Gutachten über die von Herrn Direktor Stöhr in ersten und zweiten Kapitel des general Gutachtens aufgestellten Fragen* (Poglądy na pytania postawione przez pana dyrektora Stöhra w pierwszym i drugim rozdziale podstawowej opinii). Pod tym niewiele mówiącym tytułem pojawiło się historyczne stwierdzenie:

Wyrażam przekonanie, które w pełni pozwala wyjaśnić wszelkie zjawiska i tajemnice, że trutowe jajka nie potrzebują zapłodnienia, konieczny jest natomiast udział trutnia, jeśli mają być splodzone pszczoły robocze [...]. Jest to, rozumie się, tylko hipoteza i hipotezą zapewne zostanie, jednakże żaden rzetelny obserwator nie odmówi jej swego uznania³⁰.

Równocześnie w listopadzie i grudniu 1845 roku w „Vereinigte Frauendorfer Blätter” ukazał się cykl sześciu artykułów *Der neue Bienenfreund*. W ostatnim z nich, zamieszczonym w numerze 52 z 31 grudnia 1845 roku, dodatkowo zatytułowanym *Mein Glaubenbekenntnitz* (Moje wyznanie wiary), Dzierżon przedstawił w trzech punktach swoją teorię dzieworództwa u pszczół. Od tego momentu rozpoczął się też okres jego najbardziej ożywionej działalności publicystycznej i popularyzatorskiej.

Dzierżon był dialektykiem czerpiącym wiedzę z doświadczeń. Dzięki bystrości umysłu i logicznemu kojarzeniu faktów dochodził do niezwykle wniosków. Nie było w pszczelarstwie zagadnienia, któremu nie poświęciłby uwagi celem dalszego doskonalenia³¹.

Wraz z rosnącą sławą księdza Dzierżona spotykały coraz to nowe wyróżnienia. Skutkiem swych prac i odkryć mianowany został członkiem towarzystw gospodarskich, m.in. w Krakowie, we Lwowie, w Paryżu, Wiedniu, Hradcu, Norymberdze, Bernie i Weronie. Prócz niemieckich szczególnie często na swego członka honorowego zapraszały go czeskie towarzystwa pszczelnicze³². Liczne towarzystwa naukowe uważały za zaszczyt nadanie mu honorowego członkostwa. W 1860 roku otrzymał

³⁰ A. Gładysz, *Jan Dzierżon – życie i dzieło*, w: *Jan Dzierżon w historii i współczesności pszczelarstwa*, Opole 1981, s. 32.

³¹ D. Dados, R. Tomaszewski, *Ślązak*, „Pasięka” 2007, nr 1, s. 55.

³² Do popularności Dzierżona na terenie Czech przyczyniła się niewątpliwie książka F.S. Kodyma, *Knihá včelařská hlaoně dle Dzierżona*, Praha 1857 (wyd. 2 – około 1870 roku) oraz przetłumaczona na czeski przez tegoż Kodyma *Pasięka w ulach*

godność członka Akademii Umiejętności w Halle, a w 1872 roku obchodzący czterechsetną rocznicę swego istnienia Uniwersytet Monachijski nadał mu tytuł doktora honoris causa, który Dzierżon cenił sobie najwyżej.

W 1863 roku na wędrownym zebraniu pszczelarzy w Darmstadt arcyksiążę Hesji odznaczył Dzierżona Krzyżem Rycerskim II klasy. Był to pierwszy z orderów (wszystkie pierwszej lub drugiej klasy) nadanych księdzu przez różnych europejskich monarchów, m.in. przez cesarza austriackiego, cara Rosji, króla Szwecji i króla Włoch. Bardzo blado wypadł na tym tle przyznany w 1901 roku z okazji 90. urodzin wielkiego pszczelarza pruski order Czerwonego Orła IV klasy. W 1903 roku na zjeździe w Wiedniu Dzierżon odbył długą rozmowę z cesarzem Franciszkiem Józefem i otrzymał od niego drugie już odznaczenie austriackie.

W roku 1868 ksiądz Dzierżon zrzekł się dalszego pełnienia urzędu proboszcza i przeszedł na emeryturę. 23 kwietnia 1873 roku w „Schlesische Zeitung” pojawił się jego list otwarty do biskupa wrocławskiego Henryka Foerstera przeciwko dogmatowi o nieomyślności papieża. Uznany za apostatę, został wówczas ekskomunikowany i pozbawiony skromnej emerytury. Zmęczony szykanami, opuścił Karłowice w 1884 roku i wrócił do rodzinnych Łowkowic. Pozostałą część życia poświęcił ukochanym pszczołom, działalności publicystycznej i stowarzyszeniowej. Zmarł 26 października 1906 roku.

Bogata działalność publicystyczna będąca odbiciem poważnego dorobku naukowego Dzierżona związana była w głównej mierze z wydawanym początkowo w Eichstädt, a następnie w Nördlingen „Bienenzeitung”, rozpoczynał jednak na łamach bardzo wówczas poczytnego „Vereinigte Frauendorfer Blätter”. Nie dokonano do tej pory pełnego opracowania bibliografii podmiotowej Dzierżona. On sam twierdził, że był autorem ponad 300 artykułów, których celem było zwalczanie przeciwników teorii dzieworództwa³³. Biografowie Dzierżona podają, że prawdopodobnie w latach 1844–1904 opublikował ponad 800 artykułów z zakresu pszczelarstwa³⁴.

Dzierżona Juliana Lubienieckiego z Galicji (Včelařeni v ulech Dzierżonskych, Praha 1858 i 1863).

³³ „Leipziger Bienenzeitung” 1899, nr 10, s. 153, cyt. za: S. Mazak, *Wykaz publikacji Jana Dzierżona*, „Kwartalnik Opolski” 1956, nr 2, s. 137.

³⁴ Powyższa informacja w sytuacji braku opracowania dorobku Dzierżona jest wątpliwa, tym bardziej że trudno ustalić jej pochodzenie. Podają ją m.in.: S. Mazak, *Wykaz publikacji...*, s. 137 oraz J.K. Świdorski, *Ks. dr Jan Dzierżon i pszczoły*, „Kwartalnik Opolski” 1961, nr 3, s. 35. Świdorski powołuje się na „Wszechświat” z 1946 roku, nr 5. Niestety informacja ta na stronach cytowanego „Wszechświata” nie znajduje potwierdzenia.

W roku 1847 w Grodkowie ukazała się kompilacja materiałów zebranych przez podskarbiego z Kopic Wilhelma Brukisch, prezesa Śląskiego Towarzystwa Pszczelnego, zatytułowana *Neue verbesserte Bienenzucht des Pfarrers Dzierzon zu Carlsmarkt in Schlesien*. Znajduje się tam: statut wspomnianego towarzystwa³⁵ i pouczenia pszczelarskie Brukisch oraz wybór artykułów Dzierżona publikowanych w latach 1845–1847 na łamach „Vereinigte Frauendorfer Blätter”. Jeszcze w tym samym roku wyszedł dodatek do tej książki, zatytułowany *Nachtrag zum Dzierzon'schen Bienenbuche*, zawierający artykuły Dzierżona, Brukisch, Eugena i Nowaka. *Neue verbesserte Bienenzucht...* doczekało się kilku kolejnych wydań: Neisse (Nysa) 1849, Wartenberg (Syców) 1849, Brieg (Brzeg) 1855, Quedlinburg–Leipzig 1857 i 1861. Zadaniem tej publikacji, podobnie jak Śląskiego Towarzystwa Pszczelnego i jego organu prasowego „Bienen Nachrichten aus Preußen”, było propagowanie i ulepszanie hodowli pszczół, a przede wszystkim postępowych metod księdza Dzierżona³⁶.

W 1848 roku w Brzegu wydana została samodzielna praca Dzierżona zatytułowana *Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes*. Z przedmowy wynika, że powstała ona na zamówienie, czyli praktycznie na polecenie władz pruskich. Ogromne powodzenie tej książki (dalsze wydania łączone z kolejnymi wydaniem *Neue verbesserte Bienenzucht...*)³⁷ zachęciło autora do napisania jej uzupełnienia, *Nachtrag zur Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes*, wydanego w Nördlingen w 1852 roku.

W okresie największego nasilenia dyskusji nad partenogenezą, chcąc mieć możliwość swobodnej obrony swej teorii, Dzierżon wydawał czasopismo „Bienenfreund aus Schlesien”. Był to miesięcznik w formie zeszytów po osiem stron, ukazujący się w Brzegu od stycznia 1854 do grudnia 1856 roku (w sumie trzydzieści numerów, ostatni numer: lipiec–grudzień 1856).

³⁵ Pierwsze zebranie Śląskiego Towarzystwa Pszczelnego odbyło się w Kopicach 11 lutego 1847 roku i zgromadziło około 300 uczestników. Przetłumaczony przez Józefa Lompę na język polski statut towarzystwa znajduje się w zbiorach Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Warto w tym miejscu przypomnieć, że Lompa był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

³⁶ Wilhelm Brukisch był jednym z tych ludzi, którzy swą działalnością wywarli wielki wpływ na życie Dzierżona. Posługując się językiem współczesnym, można powiedzieć, że go wylansował. Nie zaprzestał tych działań promocyjnych nawet po wyemigrowaniu w 1853 roku do Ameryki. Brukisch osiadł w Hortentown (Texas) i wydał tam w 1866 roku w języku niemieckim *Beste Bienenzuchts-Methode nach Pfarrer Dzierzon*.

³⁷ Kolejne wydania *Neue verbesserte Bienenzucht* różnią się od pierwszego. Na początku pojawiają się te same teksty Brukisch, natomiast dalej nie są już zamieszczone artykuły Dzierżona z „Vereinigte Frauendorfer Blätter”, ale całe *Theorie und Praxis*.

W 1861 roku również w Brzegu opublikowane zostało fundamentalne dzieło Dzierżona, *Rationelle Bienenzucht oder Theorie und Praxis des Schlesischen Bienenfreundes Pfarrer Dzierzon in Carlsmarkt*. Wydane po raz drugi w 1878 roku, doczekało się przekładów na język angielski (*Dzierzon's national bee-keeping, or, The theory and practice of Dr. Dzierzon*, przeł. H. Dieck, S. Stutterd, London 1882) i podobno na duński. Informacja przekazywana przez biografów Dzierżona o przetłumaczeniu na język duński wydaje się bardzo problematyczna. Stanisław Mazak pisze:

Rationelle Bienenzucht. Przekład na duński Th. Thorsona, Kopenhaga 1882. Książka nieosiągalna w żadnej bibliotece, tak że nawet tytułu duńskiego nie da się zidentyfikować. Thorson był u Dzierżona w Karłowicach, o czym pisze w liście z 17 II 1881 r. List znajduje się w Muzeum im. J. Dzierżona w Kluczborku³⁸.

Próba wyjaśnienia tego zagadnienia przyniosła interesujące rezultaty. Thorvald Thorson jest autorem pracy liczącej 81 stron, poświęconej metodzie Dzierżona, zatytułowanej *Veiledning i den nye Biavlsmethode efter Dzierzon* (Aalborg 1859), która niewątpliwie może być wynikiem pobytu w Karłowicach. Rzeczywiście o tłumaczeniu *Rationelle Bienenzucht...* brakuje informacji, natomiast przy okazji kwerendy w katalogach online bibliotek skandynawskich wyszło na jaw, że dokonane zostały – nieznane dotychczas dzierżonistom – przekłady wcześniejszej publikacji Dzierżona, *Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes*. W 1859 roku w Odense wydano *Veiledning til Biavl efter Dzierzons Methode: Overs. efter „Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes“* (przeł. P.C. Jensen) i być może to stało się powodem nieporozumienia wokół duńskiego tłumaczenia. Trzy lata wcześniej, w 1856 roku, w Carlstad ukazał się przekład szwedzki A. Wennergrena, *Den nyaste Biskötselns Theori och Praxis, med de gynnsammaste resultat använd och framställd*. Uzupełnieniem „skandynawskich niespodzianek” niech będzie fakt, że w 1877 roku w Kristianii ukazała się licząca szesnaście stron broszura *Om Biavl, et Foredrag af Dr. Dzierzon afholdt i Marts 1877 i Carlsmarkt i Preussen*, będąca tłumaczeniem wykładu Dzierżona na norweski. Popularność Dzierżona w Skandynawii wiąże się niewątpliwie z faktem, że rząd szwedzki wysłał do Karłowic pana Hansona, który na miejscu miał się zaznajomić z nowoczesnymi metodami pszczelarstwa³⁹.

³⁸ S. Mazak, *Dzieło*, w: L. Brożek, A. Gładysz, S. Mazak, *Jan Dzierżon. Studium monograficzne*, Opole 1978, s. 131.

³⁹ X. Dzierżon – największy pszczelarz świata, „Gwiazdka Cieszyńska” 1863, nr 22, s. 170.

Oprócz wymienionych tłumaczeń do ważnych skandynawskich dzierżonianów nieznanymi dotychczas w polskiej literaturze należy zaliczyć dwie szwedzkie publikacje propagujące metodę Dzierżona: A. Brun, *Anwising till biafwel efter Dzierzons method* (Stockholm 1862, pokaźna praca licząca 261 stron z ilustracjami) oraz A.P. Halld'n, *Ett och annnat om biskötsel...efter Dzierzons method...* (Stockholm 1880).

W wyniku usilnych nalegań wielu zainteresowanych artykułami Dzierżona w „*Bienenzeitung*” redaktor Andreas Schmid i badacz życia pszczół pastor Georg Kleine przystąpili do pracy nad ich zbiorowym wydaniem. W 1861 roku w Nördlingen ukazały się dwa tomy (razem około 1140 stron) tematycznie zestawionych artykułów.

Do mniej znanych dokonań z działalności publicystycznej Dzierżona należy wydana w 1877 roku w Pradze broszura *Über den Nutzen der Bienenzucht von Johann Dzierzon*. Ciekawa i chyba do tej pory zupełnie nieznaną polskim biografom Dzierżona może być wiadomość, że w 1891 roku w Nördlingen na podstawie *De re rustica Columelli* wydane zostało opracowanie *Bienenzucht und Bienenkenntnis der Griechen und Römer im Altertum* z przedmową Dzierżona.

Ostatnie dwie większe publikacje Dzierżona poświęcone są ulowi bliźniakowi. Pierwsza z nich, zatytułowana *Der Zwillingstock erfunden und als Zweckmäßigste Bienenwohnung durch mehr als 50-jährige Erfahrung bewahrt befunden von Dr. Dzierzon emerit*, wyszła w Kluczborku w 1890 roku (przekład czeski: *Dvoják*, Praha 1897). Druga, zatytułowana *Nachtrag zu den Schriften „Der Zwillingstock“*, ukazała się również w Kluczborku w 1904 roku⁴⁰.

Dzierżon był autorem trzech artykułów opublikowanych w czasopiśmie polskich. Są to: *Sztuka zrobienia złota nawet z zielska* („Tygodnik Polski” R. 1, 1845, nr 20 z 15 listopada, s. 77–78), *Wyjaśnienie uzdolnienia matki pszczolnej, składania jaj pszczolnych i trutowych zawsze w odpowiednie komórki* („Gazeta Rolnicza, Przemysłowa i Handlowa” 1857, nr 40, s. 2–3) oraz *Dzierżona spostrzeżenia pszczolarskie w roku ubiegłym i nieco o pszczolach włoskich*. Ostatni artykuł z drobnymi zmianami opublikowały: „Gwiazdka Cieszyńska” (1863, nr 12, s. 93), warszawska „Gazeta Rolnicza” (z 20 kwietnia 1863, fotokopia w: „Pszczelarstwo” 1966, nr 10, s. 11) i „Ziemianin” (1863, nr 19, s. 7–8). Niewątpliwie oryginalne jest wydanie pierwszego z nich, natomiast w pozostałych wypadkach prawdopodobnie

⁴⁰ Muzeum im. Dzierżona w Kluczborku przechowuje list A. Berendsona z Łotwy, który informuje, że otrzymał nagrodę za przetłumaczenie książki *Der Zwillingstock* na język łotewski. Informacja o tłumaczeniu wydaje się wiarygodna, ale publikacja jest nieosiągalna, cyt. za: S. Mazak, *Dzieło*, s. 133.

przygotowane merytorycznie przez Dzierżona materiały zostały poddane językowej korekcie redakcyjnej⁴¹.

Stosunkowo najbogatsze spisy publikacji Dzierżona znajdują się u Waltera Horna i Sigmunda Schenklinga oraz u Antoniego Jakubskiego. *Index litteraturae entomologicae*, wydany w 1928/1929 roku, którego autorami są Horn i Schenkling, zawiera światową literaturę entomologiczną do 1863 roku. Na stronach 307–310 tego tomu wyliczono 95 wyłącznie niemieckojęzycznych publikacji Dzierżona. Znacznie więcej – 188 – pozycji

⁴¹ Niewiele z bogatego dorobku Dzierżona przetłumaczono na język polski. Prawdopodobnie w 1851 roku (brak daty druku) u Teodora Heneczka w Piekarach wydane zostały: *Nowe udoskonalone pszczelnictwo księdza plebana Dzierżona w Katowicach na Szląsku. Wydane i objaśnione przez prezesa Towarzystwa Pszczelnego Podskarbiego Brukisza, w Kopicach przy Grodkowie. Podług trzeciej niemieckiej edycji tłómaczył na język polski po pierwszy raz J. Lompa oraz Teorya i praktyka nowego pszczół lubownika czyli Nowy sposób pszczelnictwa z najpomysłniejszą skutecznością używanego i opisanego przez księdza Dzierżona plebana w Katowicach na dolnym Szląsku. Podług drugiego niemieckiego wydania tłómaczył J. Lompa*. Ponowne tłumaczenie Lompy według piątego niemieckiego wydania ukazało się w Lesznie w 1859 roku. Również w Lesznie w 1853 roku wydano *Dodatek do teoryi i praktyki nowego pszczolarza, czyli nowego sposobu chowania pszczół, z najlepszym skutkiem zastosowanego i opisanego przez Ks. Dzierżona, plebana w Katowicach na Szląsku*. Tym razem przekładu dokonał Antoni Żmudziński. *Kalendarz pszczelny według Dzierżona* oraz obszernie cytaty z *Theorie und Praxis* i *Nachtrag zur Theorie und Praxis* znalazły się w dziele *Najnowsze pszczelnictwo oparte na zasadach xiędza Dzierżona z postrzeżeniami Morlotta, Fukla, Nutta, Kuhnta, Kühnera itd. tłumaczył i pomnożył Hipolit Witowski*, wydany w Lwowie w 1853 roku (przedruk *Kalendarza...: M. Tobiasz, Zarys biograficzny polskiego pszczelarza ks. dr. Jana Dzierżona, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, 1961, z. 4, s. 102–107*). *Kalendarz dobrego pszczolarza wedle zdrowych rad praktycznych Dzierżona przetłumaczonych przez Józefa Lompę* zamieścił Jan Dolinowski w swoim dziele *Zasady pszczolnictwa...*, Warszawa 1859, s. 266–279. Ukazały się także przepisy na miody pitne według receptur Dzierżona: *Warzenie miodu. O miodowym winie*, przeł. J. Lompa, w: A. Mieczyski, *Pszczolnictwo polskie*, Warszawa 1859, s. 149–150, 154–157 (i ponownie w 1862 roku); *Miód do picia. Wino z miodu przygotowane*, w: J. Ramoszyński, *Zasady pszczelnictwa...*, Warszawa 1871, s. 237–240. W roku 1885 w „Deutsche Illustrierte Bienenzeitung” ukazała się autobiografia Dzierżona. Pominięte w niej zostały pewne niewygodne fakty. Przetłumaczona przez Edwarda Podworskiego, opublikowana została w „Bartniku Postępowym” (1938, nr 1, s. 7–10), a następnie w „Zaraniu Śląskim” (1958, z. 3, s. 85–93). Tekst ogłaszający zjawisko partenogenezy w „Bienenzeitung” znajduje się w: K. Krasicki op. cit., s. 247–248 (wersja skrócona); J. Woyke, *Pierwszy artykuł Dzierżona o partenogenezie, „Pszczelarstwo” 1961, nr 8, s. 18–20*. Tłumaczenia artykułu z „Vereinigte Frauendorfer Blätter” dokonał ks. Stanisław Mazak i opublikował pod tytułem *Moje wyznanie wiary, „Pszczelarstwo” 1975, nr 3, s. 13* oraz w: *Stacja hodowli i unasieniania pszczół im. Jana Dzierżona w Łowkowicach*, Opole 1976, s. 23–25. W „Pszczelarstwie” (1981, nr 11, s. 2–4) zamieszczone zostały tłumaczenia kilku artykułów z „Bienenzeitung” dokonane także przez ks. Mazaka.

wykazuje w swojej *Bibliografii fauny polskiej do roku 1880* (t. 2, Kraków 1928, s. 213–224) Jakubski.

Dzierżon należy do tych postaci, dla których zebranie kompletnej bibliografii przedmiotowej jest nie dość, że praktycznie niemożliwe, to jeszcze w dodatku bezcelowe. Dzierżon stał się legendą i – jak to zwykle z legendami bywa – w jego wizerunku fikcja miesza się z prawdą. Dodatkowo jego postać była wykorzystywana w walce politycznej i propagandowej, co do faktów dodawało fałszu i obłudy. Niemcy krytykowali i odrzucali piśmiennictwo polskie, Polacy – też nie do końca słusznie – niemieckie. Dlatego czytelnikowi szukającemu obiektywnego spojrzenia na osobę i dokonania księdza Dzierżona nie sposób polecić jedną czy drugą publikację. Konieczne są: dość szerokie rozpoznanie zagadnienia, krytycyzm, znajomość historii, przy czym nie tylko, ale przede wszystkim Śląska, oraz życia społecznego. Zalecane w tym przedmiocie piśmiennictwo podzielić można na kilka grup:

- publikacje z okresu życia Dzierżona; lektura bardzo pouczająca, ale niestety trudno dostępna⁴²,
- hasła osobowe z encyklopedii i słowników biograficznych, podające wiele faktów, często pozbawione wstawek autorów, świadczących o ich osobistych przekonaniach politycznych i religijnych⁴³,
- wybrane monografie i artykuły, które krytycznemu odbiorcy pozwolą wyrobić własny pogląd na wybitnego Ślązaka⁴⁴.

⁴² Szerokie opracowanie bibliografii przedmiotowej Dzierżona przedstawione jako *Materiały do bibliografii prac o życiu i dziele Jana Dzierżona* znajduje się w: L. Brożek, A. Gładysz, S. Mazak, op.cit., s. 137–160 oraz Z. Waleszczuk, *Prawda ponad wszystko*, Dzierżoniów 2006, s. 83–115.

⁴³ Zob. R. Gärtner, *Schlesische Lebensbilder*, t. 4, Breslau 1931, s. 396–402; A. Gładysz, *Śląski słownik biograficzny*, t. 1, Katowice 1977, s. 59–63; M. Müllerott, *Neue Deutsche Biographie*, t. 4, Berlin 1959, s. 214–215; E. Szramek, *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 165–166; M. Syniawa, *Biograficzny słownik przyrodników śląskich*, t. 1, Katowice 2006, s. 71–73.

⁴⁴ Tutaj szczególnie warto wymienić: L. Bornus, *Wkład Dzierżona w rozwój wiedzy o pszczole i pasiecznictwie*, „Pszczelarstwo” 1961, nr 2, s. 33–35; L. Brożek, A. Gładysz, S. Mazak, op.cit.; K. Krasicki, op.cit., s. 245–249; E. Podworski, *Materiały do biografii Jana Dzierżona*, „Zaranie Śląskie” 1958, z. 3, s. 85–93; J.K. Świdorski, op.cit., s. 19–39; M. Tobiasz, op.cit., s. 59–123; M. Lubina, *Księżę pszczół*, „Śląsk” 2004, nr 5, s. 12–18; F. Fuckner, *Der Bienenvater: Dr. Johannes Dzierzon und sein Lebenswerk*, Ascheberg 1991; L. Armbruster, *Hundert Jahre Parthenogenesis 1835–1935. Dzierzon, der sparsame Bienenkönig*, „Archiv für Bienenkunde” 1935, z. 8, s. 283–314; F. Ruttner, *Johannes Dzierzon und die Deutsche Bienenzucht*, „Allgemeine Deutsche Imkerzeitung” 1981, nr 11, s. 327–333; R. Kostecki, *Die Entwicklung des Dzierzon-Kastens*, „Allgemeine Deutsche Imkerzeitung” 1981, nr 12, s. 365–367; F. Kaiser, *Die Einführung der Italienischen Biene*

Osobny dział w bibliografii Dzierżona stanowią dokonania propagatorów jego metody utrzymania pszczół oraz teorii ich rozrodu. Wnikliwe spojrzenie na to zagadnienie pozwala dostrzec ogrom popularności tych metod i teorii w ówczesnym świecie. Decydujący wkład w upowszechnienie teorii partenogenezy wniósł profesor Carl Theodor Ernst von Siebold, który swym autorytetem naukowym poparł teorię Dzierżona, szeroko omawiając przy tym jego publikacje⁴⁵. Praktycznie w drugiej połowie XIX wieku nie było kraju, w którym nie znaleźliby się naśladowcy propagujący nowatorskie metody chowu pszczół Dzierżona, ale najliczniejsze ich grono znajdowało się w Niemczech i w Polsce⁴⁶.

Nie sposób wytłumaczyć przyczyn, dla których od połowy XIX wieku zamarła na Śląsku aktywna pszczelarska działalność wydawnicza. Trudno w to uwierzyć, ale aż do 1939 roku, czyli w ciągu 90 lat, ukazała się na Śląsku, prócz dokonań Dzierżona, tylko jedna powszechnie przyjęta z uznaniem publikacja z zakresu pszczelarstwa! W 1853 roku u Flemminga w Głogowie Friedrich Otto Rothe wydał książkę *Die Korb-Bienenzucht*, wznawianą jeszcze trzykrotnie w latach 1855, 1866 i 1875. W kolejnych

in Deutschland durch Johann Dzierzon im Jahre 1853, „Allgemeine Deutsche Imkerzeitung” 1975, nr 12, s. 334–337. Na osobną uwagę zasługuje niemiecki biograf Dzierżona Karl Fleischer, który podkreślał jego „niemieckość”, będąc antagonistą polskich publicystów. Fleischer napisał kilka prac, w których krytyczny czytelnik znajdzie wiele ciekawych informacji, m.in.: *Dr. Johannes Dzierzon*, Hausham 1956; *Der schlesische Bienenvater*, Breslau 1939; *Dr. Johannes Dzierzon, der Altmeister der oberschlesischen und deutschen Imker*, „Der Oberschlesier” 1931, nr 10, s. 561–602 (cały ten numer „Oberschlesier” został poświęcony pszczelarstwu i nosi tytuł „Dzierzon’s Heft”).

⁴⁵ C.T.E. Siebold, *Wahre Parthenogenesis bei der Honigbiene*, w: *Wahre Parthenogenesis bei Schmetterlingen und Bienen. Ein Beitrag zur Fortpflanzungsgeschichte der Thiere*, Leipzig 1856, s. 48–120.

⁴⁶ Na ziemiach polskich nowoczesne pszczelarstwo upowszechniali swymi publikacjami m.in.: ks. Jan Dolinowski, Julian Lubieniecki, Ignacy Łyskowski, Adam Mieczyski, Ludwik Twarowski, Hipolit Witowski, Józef Znamirowski, Antoni Żmudzkiński. Na terenie Wielkopolski dzierżonowską metodę chowu pszczół propagowano nie tylko przez rozpowszechnianie publikacji, których zasięg był ograniczony, ale również przez organizowanie darmowych szkoleń i pokazów. Organizatorem kursów pszczelarskich, których sława wyszła poza Wielkopolskę, był Antoni Kremer, nauczyciel ze Środy Wielkopolskiej. Kremer odwiedził Karłowice, zapoznał się tam z Dzierżonem, a w 1855 roku wydał w Poznaniu książkę *Sposób hodowania pszczół podług zasad księdza Dzierżona*. Podobne sposoby upowszechniania nowoczesnych metod stosował Wojciech Lipski, współzałożyciel „Ziemianina”. W 1852 roku Lipski sprowadził do Lewkowa bratanka Dzierżona, Józefa, i utworzył kurs pszczelarstwa dla okolicznych rolników i nauczycieli. Jego uczestnikiem był nauczyciel Józef Łukomski, autor broszury, której jedyny znany egzemplarz znajduje się w zbiorach Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

latach, pomijając działalność biograficzną, ukazało się niewiele publikacji i to mało znaczących dla środowiska praktyków. Jednocześnie – jakby dla zrównoważenia tych braków – nastąpiło nagłe ożywienie w dziedzinie przedmiotowego czasopiśmiennictwa.

Śląskie czasopisma dla pszczelarzy⁴⁷

O czasopiśmiennictwie pszczelarskim na Śląsku polska literatura fachowa praktycznie milczy. Rozproszona bibliografia pszczelnictwa polskiego, której tradycją uświęcony kanon uwzględnia jedynie czasopisma w języku polskim, całkowicie pomija tytuły niemieckie, a z polskich odnotowuje na Śląsku tylko „Pszczelarza Śląskiego”. Prowadzi to niejednokrotnie do absurdów, choćby takich jak niezrozumiałe traktowanie wydawanego przez Dzierżona w latach 1854–1856 „Bienenfreund aus Schlesien”: wszystkie biografie Dzierżona informują, że wydawał on w Brzegu to czasopismo, ale najpełniejszy opublikowany do tej pory spis polskich czasopism pszczelarskich zaczyna się od ukazującego się we Lwowie w latach 1868–1869 pisma „Iris”⁴⁸. Przykład ten musi budzić zdziwienie w sytuacji, gdy tyle energii naszych pszczelarzy pochłonęła walka o polskość Jana Dzierżona.

Od drugiej połowy XVIII wieku na Śląsku podejmowane są próby zerwania ze starym systemem gospodarki rolnej. Realnym wyrazem oparcia rolnictwa na nowoczesnych zasadach były powstające czasopisma gospodarcze propagujące racjonalną gospodarkę rolną i wiedzę rolniczą. Wiele artykułów popularyzujących tzw. nowe rolnictwo zamieszcza w trzech tomach wydanych we Wrocławiu w latach 1755, 1757 i 1762 „Schlesische Ökonomische Sammlungen”. Powstałe w 1773 roku we Wrocławiu pierwsze na Śląsku ekonomiczne towarzystwo rolnicze posiadało swój organ prasowy – fachowy tygodnik rolniczy „Ökonomische Nachrichten der

⁴⁷ W pracy nad tą częścią artykułu wykorzystane zostały m.in. następujące spisy bibliograficzne czasopism: M. Przywecka-Samecka, J. Reiter, *Bibliografia polskich czasopism śląskich (do 1939 r.)*, Wrocław 1960; J. Czeszek, *Bibliografia dodatków do prasy śląskiej wychodzącej w latach 1922–1939*, Sosnowiec 1988; F. Biały, L. Biały, *Periodyki śląskie od XV wieku do 1945 roku*, Wrocław 2008; *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. 3: 1865–1918, cz. 2, Warszawa 2010; J. Ignatowicz, *Katalog czasopism śląskich*, t. 1–2, Wrocław 1960; I. Turowska-Bar, *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do r. 1960*, Warszawa 1963; B. Gröschel, *Die Presse Oberschlesiens von den Anfängen bis zum Jahre 1945. Dokumentation und Strukturbeschreibung*, Berlin 1993.

⁴⁸ *Polskie czasopisma pszczelarskie*, w: *Encyklopedia pszczelarska*, Warszawa 1989, s. 31–32.

Patriotischen Gesellschaft in Schlesien" wydawany w latach 1773–1779, a następnie jego kontynuację – „Neue Ökonomische Nachrichten der Patriotischen Gesellschaft in Schlesien" (1780–1784). Należne sobie miejsce znalazły zagadnienia wsi i rolnictwa w wychodzącym od 1785 roku miesięczniku „Schlesische Provinzialblätter". Wszystkie te czasopisma oprócz wskazówek co do techniki uprawy roli, chowu zwierząt i wiadomości statystycznych prezentowały całokształt śląskich stosunków wiejskich. Z produkcji zwierzęcej najczęściej miejsca poświęcano propagowaniu nowych ras owiec, szczególnie merynosów, ale również chowowi bydła, koni, świń, drobiu oraz w pewnym stopniu pszczelarstwu⁴⁹.

W kolejnych latach liczba niemieckich czasopism poświęconych zagadnieniom gospodarstwa wiejskiego na Śląsku gwałtownie się zwiększała. Z powodu braku tytułów specjalistycznych swe artykuły ogłaszali na ich łamach również pszczelarze. Odrębny dział w literaturze pszczelniczej stanowiły teksty dotyczące zagadnień historycznych i statystycznych oraz etnograficznych, publikowane w czasopismach o bardzo zróżnicowanej tematyce⁵⁰.

Na tym tle wśród periodyków wyróżniał się niewątpliwie, poświęcony w znacznej mierze pszczelarstwu, wydany przez Ernsta Gottlieba Meyera w 1793 roku we Wrocławiu kalendarz „Schlesischer Landwirtschafts-Calender, welcher alle nöthige Geschäfte des Ackerbaues, der Gärtnerey, Grasnutzung, Viehzucht, Fisch- und Bienenwirtschaft, nebst den Haus-Verrichtungen in der Zeitfolge der Vier und Zwanzig Monats Hälften des Jahres..."⁵¹.

Specjalistyczne czasopisma dla pszczelarzy pojawiły się stosunkowo późno. Na podstawie dostępnej literatury sporządzony został poniższy spis czasopism pszczelarskich wydawanych na obszarze obecnie polskiej części Śląska. Ze względu na zaskakujące bogactwo materiału, dla uzyskania pewnej przejrzystości obrazu, tytuły podzielone zostały na dwie grupy: niemieckie i polskie.

Pierwszym śląskim czasopismem w całości poświęconym pszczelarstwu było „**Zeitung für den Verein der Bienenfreunde zu Sulau**",

⁴⁹ S. Inglot, op.cit., s. 143–146.

⁵⁰ F. Pax, *Bibliographie der Schlesischen Zoologie*, t. 1, Breslau 1930, s. 241–246.

⁵¹ Jest to jedyny obecnie znany rocznik kalendarza, ale w katalogu wydawnictw przeznaczonych dla pszczelarzy *Bibliographie der Bienenzucht oder Verzeichnitz der neuesten Schriften, welche von der Bienenzucht und dem Bienenrecht handeln, für Oekonomie und Bienenfreunde*, wydanym w 1800 roku przez Grattenauer Buchhandlung z Norymbergi, znajdujemy informację, być może błędną i do tej pory niepotwierdzoną, o wydaniu „Landwirtschafts-Calender..." z roku 1790.

czasopismo Towarzystwa Pszczelnego w Sułowie (Sulau) zrzeszającego pszczelarzy ze Śląska, Wielkopolski i Pomorza. Założycielem towarzystwa i redaktorem czasopisma był kapitan armii pruskiej w stanie spoczynku Fryderyk Wollenhaupt. „Zeitung für den Verein der Bienenfreunde zu Sulau” wydawano w Miliczu. Ukazało się 16 numerów, pierwszy w październiku 1839 roku, ostatni w styczniu 1841 roku.

„**Bienennachrichten aus Preußen**”. Grottkau (Grodków) 1850–1853

„Wiadomości Pszczelne z Prus” były organem założonego w 1847 roku Śląskiego Towarzystwa Pszczelnego. Czasopismo drukowano w Nysie od 1 lipca 1850 roku, ostatni numer ukazał się 1 grudnia 1853 roku. Redaktorem, wydawcą i autorem większości artykułów był Wilhelm Brukisch. Dużo miejsca zajmowały przedruki z „Bienenzeitung”.

„**Der Bienenfreund aus Schlesien**”. Brieg (Brzeg) 1854–1856

Miesięcznik w formie zeszytów po osiem stron, którego wydawcą, redaktorem i jedynym autorem był ks. dr Jan Dzierżon. Ukazało się 30 numerów, ostatni: lipiec–grudzień 1856 roku.

„**Tage-Blatt der XXI Wander-Versammlung Deutsche und Österreichischer Bienenwirthe zu Breslau, Sept. 1876**”. *Festschrift für die XXI Wander-Versammlung Deutscher Bienenwirthe in Breslau*. Breslau (Wrocław) 1876, 16 s.

W 1876 roku wędrownie zebranie pszczelarzy odbyło się we Wrocławiu. Z tej okazji ukazał się okolicznościowy dziennik w czterech numerach. Towarzyszyło mu dodatkowe wydawnictwo o charakterze jubileuszowym (*Festschrift* – księga jubileuszowa). Redaktorem obydwóch wydawnictw był Carl Klimke, nauczyciel z Frankenthal (Chwalimierz).

„**Jahresbericht des Vereins zur Hebung der Bienenzucht für Breslau und Umgegend**”. Breslau (Wrocław) 1876–[1906]

Rocznik wydawany we Wrocławiu, nieuwzględniany do tej pory zupełnie w literaturze pszczelarskiej. Tytuł ten widnieje w katalogu kartkowym Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego pod sygnaturą 26900II i dość niespodziewanie odnotowany został przez Karola Estreichera w *Bibliografii polskiej XIX wieku* (t. 12, s. 154). Na podstawie zapisu w katalogu bibliotecznym można określić datę początkową wydawania – w roku 1906 ukazał się dodatek do rocznika 30. „Festschrift des Vereins zur Hebung der Bienenzucht... 1876–1906”. Niestety te dane nie pozwalają ustalić końcowej daty wydawania.

„**Schlesische Bienenzeitung**”. Brieg (Brzeg) 1878–1893, Brieg–Leipzig 1894, Leipzig 1896–[1923]

Bardzo znaczące czasopismo, wydawane jako organ Generalnego Śląskiego Towarzystwa (podtytuł „Organ des Schlesischen General-Vereins der Bienenzüchter und der mit ihm verbundenen Zweig-Vereine”).

Założycielem i redaktorem był, wspomniany wcześniej, nauczyciel Carl Klimke. Klimke był bardzo aktywnym publicystą i działaczem związkowym. Przed założeniem czasopisma ściśle fachowego pisywał artykuły dla pszczelarzy, m.in. do „Schlesische Landwirtschaft Zeitung”. W 1886 roku wydawanie czasopisma przeniesiono na stałe do Lipska i wraz z tym nastąpiła zmiana tytułu na „Leipziger Bienenzeitung”. Wydawane było prawdopodobnie do 1923 roku (zbiory Uniwersytetu Wrocławskiego). Współpracownikiem czasopisma od jego założenia był Jan Dzierżon, który jeszcze pod koniec swego aktywnego życia pisywał artykuły do „Leipziger Bienenzeitung”.

W okresie do 1939 roku wydawano we Wrocławiu jeszcze dwa niemieckie czasopisma dla pszczelarzy. Pierwsze z nich, „**Neues Schlesi-sches Imkerblatt**”, miało długą tradycję 41 roczników wydanych w latach 1902–1942/43. Dla odmiany drugie, „**Neues Oberschlesisches Imkerblatt**”, wprost przeciwnie, ukazywało się tylko przez jeden rok (1927). Niewątpliwie duże znaczenie w środowisku pszczelarzy miały nadal czasopisma o ogólniejszym charakterze, dotyczące całości zagadnień rolnictwa i ogrodnictwa. Przykładem może być „**Der Schlesi-sche Landwirt**”, pismo wydawane w Świdnicy w latach 1907–1920. Był to tygodnik gospodarczy poświęcony wszystkim działom gospodarstwa wiejskiego, w tym również pszczelarstwu. Na bogactwo tematyki wskazywał podtytuł czasopisma: „*Wochenblatt für Landwirtschaft, Obst- und Gartenbau, Bienen-, Geflügel- und Tierzucht, Milchwirtschaft, Forstwesen, Jagd und Fischerei, Maschinenkunde und landwirtschaftliche Gewerbe*”.

Pierwszym na Śląsku polskojęzycznym czasopismem były wychodzące od lutego 1790 roku we Wrocławiu „Gazety Szląskie dla Ludu Pospolitego”. Ten proniemiecki miesięcznik, rozpowszechniany w ogromnym na tamte czasy nakładzie około 10 000 egzemplarzy, miał charakter bardziej kulturalnorozrywkowej, popularnej czytanki aniżeli informatora. Dlatego też za właściwy początek polskiej prasy na Śląsku należy w praktyce przyjąć datę 1 lipca 1845 roku i ukazanie się w Pszczynie pierwszego numeru „Tygodnika Polskiego” – pisma czasowego poświęconego włościanom. „Tygodnik Polski” dla środowiska pszczelarskiego ma szczególną symbolikę. Jego wydawca, ewangelik Christian Schemmel, pochodził z Karłowic pod Brzegiem, miejsca, gdzie proboszczem był Jan Dzierżon. Czasopismo to zamieściło wiele artykułów z pszczelarstwa, przy czym najważniejsze jest to, że również autorstwa Dzierżona. Od numeru 19 z 1845 roku rozpoczął się w tygodniku cykl artykułów *Chodowanie* [!] *pszczół*. Na początek przedstawiono fragment pracy Mikołaja Witwickiego *O karmieniu rojów*, w numerze 20 słynny artykuł Dzierżona *Sztuka zrobienia złota*

nawet z zielska, w numerach 24 i 25 anonimowy artykuł w dwóch częściach *Ogólne uwagi o pszczolach*. W roku następnym w numerach od 16 do 21 opublikowano cykl artykułów *Nauka chodowania pszczół* w pytaniach i odpowiedziach, od numeru 17 dodatkowo jeszcze z podtytułem *O naturze pszczół i sposobie ich życia*. Razem anonimowy autor udzielił odpowiedzi na 77 ważnych w swej ocenie zagadnień. Trudno dziś spekulować, czy autorem był Dzierżon, ale poziom wiedzy i przystępny sposób jej przekazania wskazują na prawdziwego znawcę tematu.

Od 1848 roku przybywało na Śląsku czasopism polskich, przy czym w porównaniu z „Tygodnikiem Polskim” jedynie niektóre z nich poświęcały nieco miejsca pszczelarstwu (np. „Gazeta Polska dla Ludu Wiejskiego” 1848–1849, „Poradnik dla Ludu Górnoszląskiego” 1851–1853).

Charakterystyczną cechą czasopiśmiennictwa śląskiego są liczne dodatki do czasopism. Tematyka dodatków była zróżnicowana i obejmowała niemal wszystkie dziedziny życia. Najlichniesze były dodatki przeznaczone dla wielopokoleniowej rodziny, tzw. rodzinne, zawierające oprócz treści religijnych fragmenty utworów literackich, porady domowe, prace moralizatorskie, szarady itp. Znaczna część dodatków dotyczyła jednak węższej tematyki. Można wyróżnić grupy dodatków poświęconych dzieciom i młodzieży, sprawom robotniczym, zdrowiu, krajoznawstwu, humorystyczno-satyryczne. Nie zabrakło również takich poświęconych tematyce rolniczej i ogrodniczej. Adresowane do ludności wiejskiej miały niejednokrotnie te same tytuły, choć dodawane były w różnych okresach do różnych czasopism podstawowych. Najpopularniejszymi dodatkami rolniczymi były: „Gospodarz”, „Poradnik Gospodarczy”, „Rolnik”, „Sprawy Gospodarcze”, „Pszczelarz i Ogrodnik”, „Pszczelarz”.

Pierwszym „Pszczelarzem” był wydawany w 1898 roku w Bytomiu dodatek o tym tytule do „Dziennika Śląskiego”. Z dostępnych spisów bibliograficznych tytuł ten odnotowują jedynie Turowska-Bar, s. 144 i 71 oraz Gröschel, s. 41. Według Turowskiej-Bar istnienie tego dodatku dokumentował katalog kartkowy Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

Brakuje natomiast jakichkolwiek dowodów na istnienie czasopisma „Pasieka”, które wydawane było ponoć od 1903 do 1929 roku w Katowicach. Jediną przesłanką wskazującą na ukazywanie się tego tytułu jest informacja umieszczona na stronie 70 wydanego w 1929 roku *Pierwszego polskiego spisu gazet i czasopism*.

Często również w przypadku pozostałych dodatków (a nawet czasopism samoistnych) jest wiele podobnych wątpliwości dotyczących faktycznego ich istnienia, okresów ukazywania się, przynależności do

Il. 3. „Pszczelarz i Ogrodnik” według katalogu Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, dodatek do „Katolika Polskiego”

tytułów właściwych i innych niedostatków informacji. Wynika to z kilku przyczyn:

- autorzy opracowań dotyczących dziejów prasy śląskiej są często niekonsekwentni w korzystaniu z dorobku swych poprzedników,
- katalogi biblioteczne na przestrzeni długiego czasu utraciły wiele danych, nie mówiąc już o tym, że często jedynym śladem istnienia tytułu są karty katalogowe, a z autopsji jest on niedostępny,
- czasopisma polskie, w przeciwieństwie do niemieckich, miały z reguły mniejsze nakłady i nie były też tak pieczołowicie przechowywane,
- w przypadku dodatków do czasopism zamieszanie potęguje fakt, że były one nierzadko łączone więcej niż z jednym tytułem podstawowym.

W rezultacie zamieszczony niżej dalszy wykaz tytułów ma jedynie wskazać skalę zagadnienia i zaprezentować materiał wstępny do ewentualnego szczegółowego opracowania. Przy tytułach budzących wątpliwości wykazywane jest przynajmniej jedno źródło pochodzenia informacji.

„**Rolnik**”. Bezpłatny tygodniowy dodatek do „Nowin Codziennych” dla spraw rolniczych, pszczelarskich, ogrodniczych oraz hodowli ptactwa domowego. Opole 1930–1935

Czeszek, s. 33, od 1927 roku (?); według katalogu Uniwersytetu Wrocławskiego od 1930 roku, sygn. 29390III.

„**Pszczelarz**”. Organ pszczelarzy z Małopolski i Kongresówki. [Katowice?] [1918–1928?]

Według Centralnego Katalogu Czasopism Polskich egzemplarze rocznika 11. „Pszczelarza” powinny się znajdować w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i chyba jedynie na tej podstawie Turowska-Bar (s. 144) wyliczyła początek ukazywania się czasopisma na 1918 rok. Podaje też Antoniego Seweryna jako wydawcę i redaktora. Informacji tych nie potwierdzają inne źródła i wydają się one niepewne. Organ pszczelarzy Małopolskich i Kongresówki byłby raczej wydawany w Krakowie, a nie w Katowicach, natomiast Seweryn był redaktorem „Pszczelarza Śląskiego”.

„**Pszczelarz Śląski**”. Organ śląskiej hodowli pszczół, ilustrowany miesięcznik poświęcony postępowej hodowli pszczół i podniesienie [!] produkcji pasiecznej na kresach zachodnich. Katowice 1928–[1931?]

Jedynie polskie czasopismo śląskie znane naszej literaturze pszczelarskiej. Zachowane w postaci szczątkowej, pojedyncze znane egzemplarze rocznika 1928 wykazywane są w zbiorach bibliotek uniwersyteckich w Krakowie i w Warszawie oraz Biblioteki Narodowej. Redaktorem czasopisma był wspomniany wcześniej Antoni Seweryn.

„**Pszczelarz**”. Dodatek do „Katolika” 1930 [1929?]-1931

Turowska-Bar (s. 144) wymienia ten dodatek jako wydawany w 1929 roku w Mikołowie, powołując się na katalog Uniwersytetu Wrocławskiego. Przywecka-Samecka i Reiter (s. 120) podają jako miejsce wydania Bytom i lata 1930–1931. Na karcie katalogowej w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego widnieje „Pszczelarz” jako dodatek do „Katolika” od 1930 roku, bez dalszego datowania, sygn. 31736 IV. F. Biały i L. Biały wymieniają dodatek przy tytule zasadniczym bez okresu wydania (s. 235).

„**Pszczelarz**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich. Bytom 1930–1934. Dodatek do „Katolika Codziennego”

Od 1932 roku zmiana tytułu: „Pszczelarz i Ogrodnik” i podtytułu: „Miesięcznik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych”.

„**Pszczelarz**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich. Opole 1930–1934. Dodatek do „Nowin Codziennych”

Od 1932 roku zmiana tytułu: „Pszczelarz i Ogrodnik” i podtytułu: „Miesięcznik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych”.

Przywecka-Samecka i Reiter (s. 120) wymieniają „Pszczelarza” wydawanego w Bytomiu i w Opolu jako dwa różne dodatki, ale katalog Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego podaje obydwaj jednocześnie pod tą samą sygnaturą 29499 III.

„**Pszczelarz**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich. Katowice 1930–1931. Dodatek do „Gońca Śląskiego”

Informacje o tym dodatku znajdujemy jedynie u Czeszek (s. 30). Inne źródła wymieniają jako dodatek do „Gońca Śląskiego” wydawany później tytuł:

„**Pszczelarz i Ogrodnik**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych. Katowice 1932–1933

Turowska-Bar, s. 144; Przywecka-Samecka i Reiter, s. 120; Gröschel, s. 58.

„**Pszczelarz**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich. Katowice 1930–1931. Dodatek do „Katolika Śląskiego”

„**Pszczelarz i Ogrodnik**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych. Katowice 1932–1933. Dodatek do „Górnoślązaka”

„**Pszczelarz i Ogrodnik**”. Miesięcznik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych. Bytom 1932. Dodatek do „Katolika Codziennego”

Odnutowany tylko przez Czeszek (s. 31), przy czym mamy tutaj do czynienia prawdopodobnie z nieporozumieniem, ponieważ „Katolik Codzienny” wydawany był do 1931 roku.

„**Rolnik i Pszczelarz**”. Poradnik gospodarczy. Opole 1933–1934. Bezpłatny dodatek do „Katolika Trzyrazowego”

„**Działkowiec Śląski**”. Dwutygodnik dla ogrodnictwa działkowego i przydomowego, pszczelarstwa, drobnej hodowli. Katowice 1933–1939

Początkowo dodatek do tygodnika „Rolnik Śląski”, wydawanego przez Śląską Izbę Rolniczą. Następnie od 1934 roku publikowany jako samoistny miesięcznik zatytułowany „Śląski Działkowiec”. Zmieniały się też miejsca wydania: początkowo Katowice, w 1934 roku Królewska Huta (Chorzów), od 1935 roku ponownie Katowice, a w 1939 roku Siemianowice.

Warto w tym miejscu odnotować, że czasopismo macierzyste, tygodnik „Rolnik Śląski”, było od 1934 roku uznawane za organ kilku organizacji rolniczych na Śląsku, w tym przez Związek Ogrodników i Pszczelarzy.

Przywecka-Samecka, Reiter, s. 127.

„**Pszczelarz i Ogrodnik**” (il. 3). Dwutygodnik dla spraw pszczelarskich i ogrodniczych. Katowice 1935–[?]. Dodatek do „Katolika Polskiego”

Niespodzianka odnaleziona podczas kwerendy w zbiorach Biblioteki Głównej UAM, sygn. 430627 III. O istnieniu tego dodatku nie informują żadne znane mi spisy bibliograficzne.

„**Bartnik Śląski**”. Organ Stowarzyszenia Pszczelarzy Śląskich. Poznań 1939. Wydawca: Wielkopolski Związek Pszczelarzy

Przywecka-Samecka i Reiter (s. 8) informują, że potwierdzone jest ukazanie się numeru pierwszego, styczeń 1939.

Zamiast zakończenia

Zadaniem niniejszego omówienia jest przybliżenie problematyki bibliografii piśmiennictwa pszczelniczego na Śląsku. Skomplikowane dzieje polityczne tego regionu, wpływy nie tylko polskie i niemieckie, lecz również czeskie powodują, że temat jest bogaty, a jednocześnie do tej pory nieopracowany. Materiał podzielony został na trzy działy, z których każdy wymaga dodatkowej, szczegółowej analizy. Zakres treściowy wyznacza zaś omawiana dziedzina wiedzy, a zasięg chronologiczny – lata 1568–1939.

Zasięgiem terytorialnym objęte zostały publikacje wydane na terenie Śląska należącym obecnie do Polski oraz poza tymi granicami, ale napisane przez Ślązaków lub Śląskowi w znacznej mierze poświęcone. Zasięg formalny obejmuje, z założenia, całą produkcję wydawniczą, piśmienniczo i wydawniczo samoistną oraz niesamoistną, z ustalonego terytorium, bez względu na język i narodowość autora. Zasięg językowy jest tym samym nieograniczony.

W części pierwszej ujęte zostały ważniejsze wydawnictwa zwarte i ich fragmenty. Niewątpliwie konieczne byłoby uzupełnienie o druki mniej znane, a szczególnie: wyłowienie fragmentów z najstarszych prac. Dla

bibliografii dziedzinowej każdy, nawet najmniejszy fragment z przeszłości jest ważny, ponieważ pozwala przesunąć wstecz chronologiczne bogactwo jej dorobku.

Część druga poświęcona została osobie Jana Dzierżona. Bibliografia osobowa wymaga opracowania zarówno podmiotowego, jak i przedmiotowego. Jak zasygnalizowano, w żadnym z tych obszarów nie można mówić o pełnym rozpoznaniu materiałów. Nie dokonano do tej pory spisu wszystkich autorskich publikacji Dzierżona ani ich tłumaczeń. Na oddzielne opracowanie zasługują też prace propagatorów dzierżonowskiej metody chowu pszczół.

Część poświęcona czasopiśmiennictwu pszczelarstwu jest w gruncie rzeczy sygnalna. Należy w tym miejscu wyraźnie zaznaczyć, że dla bibliografii dziedzinowej spis tytułów czasopism jest faktycznie jedynie przygotowaniem materiału źródłowego, informacją o tym, gdzie można znaleźć szczegółowe materiały. Bibliografia treściowa powinna jednak podawać informacje bibliograficzne dotyczące poszczególnych artykułów. Oznacza to, że konieczna byłaby analiza czasopism nie tylko pszczelarskich oraz z dziedzin szerszych, jakimi są rolnictwo i ogrodnictwo, lecz również z zakresu szeroko pojętych zagadnień gospodarstwa wiejskiego, etnografii, historii gospodarczej itp. Zadanie komplikuje fakt, że z powodu braku czasopism specjalistycznych pszczelarze często zamieszczali swe artykuły w czasopismach o bardzo różnym charakterze, np. społeczno-kulturalnym. Problematyka ta jest niezwykle rozległa i bardzo zaniedbana, na co wskazuje nieznanostwo istnienia niektórych tytułów lub dodatków, nie mówiąc o ich dostępności z autopsji. Sprawą najpilniejszą wydaje się odnalezienie wszystkich możliwych ocalałych polskich i śląskich czasopism pszczelarskich i ich zdigitalizowanie.

ROMAN TOMASZEWSKI

Not just Dzierżon: an introduction to the bibliography of apiculture literature in Silesia

ABSTRACT. The main goal of the article is to present the apiculture literature published and written in Silesia. The bicentenary of the birth of the distinguished apiarist Jan Dzierżon, falling in 2011, makes somewhat an apt pretext for undertaking the subject. The major tasks accomplished and the achievements made by the reportedly most famous Silesian in the world have dominated the history of apiculture of the region to such an extent that, in fact, very little is being said on the output of other

Silesian beekeepers and Silesian authors that have written on the subject. The truth is, however, that their output is both impressive and spectacular. Part One of the article deals with Nickel Jacob of Sprottau (Polish: Szprotawa), the author of the first book on apiculture published in Silesia, and the man considered to be the father of German bibliography on apiculture. Other pioneers of German specialist literature in beekeeping also include Johann Coler of Goldberg (Złotoryja). In the eighteenth century, the Lusatian Adam Gottlieb Schirach and the German Johann Riem contributed with their work and journalistic activities to the development of apiculture in Silesia. Sections devoted to apiculture are also to be found in works of other authors on household management in country areas. The legacy of the predecessors was further developed by the Reverend Dr. Jan Dzierżon following his achievements in practical apiculture. Jan Dzierżon made Silesian beekeeping famous not only in the region. He was a pioneering apiarist who discovered the phenomenon of parthenogenesis in bees and designed the modern movable-frame beehive. He also authored a number of important publications. His discoveries and innovations made him world-famous in scientific and beekeeping circles. Part Two of the article is entirely devoted to Dzierżon, who has been described as the "father of modern apiculture" and an old master of beekeeping. This part shows the life and life achievements of Dzierżon, reconstructs his efforts to have the theory of parthenogenesis scientifically acknowledged and presents his enormous journalistic output. The author indicates the fact that there is no full and comprehensive appropriate subject bibliography available. Dzierżon himself was a publisher of one of the first apicultural periodicals in Silesia. The legacy of Silesian apicultural writings is rich and it is hard to understand why it has been so scarcely investigated and recognized. Part Three is devoted to Polish and German apicultural periodicals and journals published in Silesia. The entries for the listing also include irregular and one-issue editions, as well as supplements. In conclusions, the author proves that the future bibliography of Silesian apicultural writings, in all its areas, requires a complex and extensive investigation. The state of the evaluation of apicultural writings in Silesia reflect, to a certain extent, the state of bibliography on the subject in the present and former lands belonging to Poland.

KEY WORDS: apiculture, apiculturists and beekeepers, Silesia, apicultural literature, Jan Dzierżon, Nickel Jacob, Johann Coler, Johann Riem, journals.

